Vol 4 Issue 5 Feb 2015

ISSN No : 2249-894X

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Review Of Research Journal

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2249-894X**

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Fabricio Moraes de AlmeidaFederal
University of Rondonia, Brazil

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Xiaohua Yang
University of San Francisco, San Francisco

Karina Xavier
Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA

May Hongmei Gao
Kennesaw State University, USA

Marc Fetscherin
Rollins College, USA

Liu Chen
Beijing Foreign Studies University, China

Mabel Miao
Center for China and Globalization, China

Ruth Wolf
University Walla, Israel

Jie Hao
University of Sydney, Australia

Pei-Shan Kao Andrea
University of Essex, United Kingdom

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea
Spiru Haret University, Romania

Mahdi Moharrampour
Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran

Titus Pop
PhD, Partium Christian University, Oradea,
Romania

J. K. VIJAYAKUMAR
King Abdullah University of Science & Technology,Saudi Arabia.

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences
Al. I. Cuza University, Iasi

REZA KAFIPOUR
Shiraz University of Medical Sciences
Shiraz, Iran

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

Nimita Khanna
Director, Isara Institute of Management, New Delhi

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

P. Malyadri
Government Degree College, Tandur, A.P.

S. D. Sindkhedkar
PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

C. D. Balaji
Panimalar Engineering College, Chennai

Bhavana vivek patole
PhD, Elphinstone college mumbai-32

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut (U.P.)

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

Jayashree Patil-Dake
MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC),Kachiguda, Hyderabad

Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA
UNIVERSITY, KARAIKUDI,TN

V.MAHALAKSHMI
Dean, Panimalar Engineering College

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University

Kanwar Dinesh Singh
Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.........

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.ror.isrj.org

Review Of Research
ISSN:-2249-894X
Impact Factor : 3.1402(UIF)
Vol. 4 | Issue. 5 | Feb. 2015
Available online at www.ror.isrj.org

भारतीय अर्थव्यवस्था आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

संतोष गुलाबराव यादव

शिव छत्रपती कला वाणिज्य महाविद्यालय, वडगाव बु.पुणे.

***सारांश* :–** भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात शेतीच्या मानाने इतर क्षेत्राची प्रगती झाली आणि राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा कमी होत गेला तरीही अनेक अर्थाने शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणाच समजला जातो आहे.सध्या भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६०% लोकसंख्या उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंवबून आहेजागतीक बॅंकेच्या १९९७ च्या अहवालानुसार भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा ३०% असल्याचे स्पष्ट केले आहे. २००५-०६ च्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार भारताची ५९% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असून भारताच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनात शेती क्षेत्राचा हिस्सा २०% आहे.

प्रस्तावना :–

स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाची फाळणी, निर्वासितांचा प्रश्न, शेतमालाचे अपुरे उत्पादन आदी समस्यांतुन, प्रतिकूल परिस्थितीतून मार्ग काढून कृषी विकास घडविणे ही गोष्ट सोपी नव्हती. यासाठी सरकारने जास्तीत-जास्त जमीन लागवडीखाली आणणे, सिंचन सोयी पुरवून वर्षातून एकापेक्षा जास्त पिके घेणे, वित्तपुरवठयाची व्यवस्था करणे तसेच करेल त्याला जमिनीची मालकी देणे इ. प्रकारच्या उपाययोजना राबविल्या असे असूनही इतर देशांच्या तुलनेत भारतीय शेतीचा विकास फारसा झाला नाही. जमिनीचे तुकडीकरण व विभाजन, जुनाट उत्पादन पद्धती, जलसिंचनाच्या अपुऱ्यां सुविधा, भांडवलाचा अभाव, सुधारित बी-बियाणे, खतांचा अपुरा वापर इ. कारणांमुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी राहीली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्याची दयनीय अवस्था झाली आहे तरी देखील शेतीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा व शेतकऱ्याला शेतीचा रथ चालविणारा सारथी म्हटले जात आहे. मानव विकास निर्देशिकांचा विचार करता २०१३ च्या अहवालानुसार भारताचा क्रमांक १३६ वा लागतो

अभ्यासाची उद्दिष्टये :–

संशोधन कार्य करत असताना संशोधनाची काही उद्दिष्टये निश्चित केल्याशिवाय संशोधन कार्य प्रभावीपणे आणि उपयुक्त स्वरूपाचे होऊ शकत नाही. याठिकाणी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येसंबंधी संशोधन करताना पुढिल उद्दिष्टये ठरविण्यात आली आहेत.

१) महाराष्ट्रातील विविध जिल्हामध्ये असणारे आत्महत्येचे प्रमाण जाणुन घेणे
२) आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे जातीनिहाय वर्गीकरण करणे.
३) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे माहित करूण घेऊन त्यावर योग्य ते उपाय सुचविणे.

माहिती संकलन :–

संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन प्रकारच्या साधनांचा वापर केला जातो प्राथमिक स्त्रोतांमध्ये प्रश्नावली, अनुसूची, मुलाखत व प्रत्यक्ष निरीक्षण या साधनांचा वापर केला जातो. तर दुय्यम साधनांमध्ये अहवाल, विविध तज्ञाचे लेख, संदर्भगंथ, नियतकालीके सरकारी कार्यालयातील नोंदी यांचा वापर केला जातो या संशोधनासाठी प्राथमिक साधनांचा वापर करणे शक्य नसल्याने केवळ दुय्यम साधनांचा वापर करून माहिती संकलीत केली आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे' आणि कृषी क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे असे शाळेतील शिक्षकांपासून शिकविले जात आहे.परंतू आज हा अर्थव्यवस्थेचा 'कणा' मोडला आहे. शेतीला केंद्रस्थानी ठेवून आपल्या देशाची सर्वप्रकारची धोरणे ठरविण्याची गरज असताना सध्याची स्थिती मात्र उलट आहे. उदयोजक, व्यापारी यांना केंद्र मानून धोरणे ठरविली जात आहेत. त्यामुळे कृषी प्रधान भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या हा चिंतेचा व संशोधनाचा विषय बनला आहे.सन १९९३-२००३ या १० वर्षाच्या काळात भारतात १०,००० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, पंजाब, महाराष्ट्र इ. राज्यात आत्महत्येचे प्रमाण जास्त आहे. आंध्रप्रदेशात ३००० पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. त्यातील ३०० शेतकरी कापूस उत्पादक आहेत. महाराष्ट्रात विदर्भात आत्महत्येचे प्रमाण जास्त आहे. विदर्भ जण आंदोलन समितीच्या अहवालानुसार जानेवारी २००१ ते मे २००५ या काळात १०१४ शेतकऱ्यांनी तर जून २००५ ते ऑगस्ट २००६ या काळात १००२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. महाराष्ट्रात सन १९९५ मध्ये प्रति लाख लोकसंख्येमागे आत्महत्या करणारांचे प्रमाण १७ होते. ते २००४ मध्ये ५३ झाले.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आम्ही हरितक्रांती घडवून आणली. देश अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपुर्ण झाला. अशी प्रौढी आम्ही मिरवतो.परंतू शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची तिला लाभलेली काळी किणारही तिला नजरेआड करता येत नाही. तिच्या कारणांच्या मुळाशी जावून त्यावर प्रभावी उपाय सुचविणे अपरिहार्य झाले आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा राजकिय दृष्टया ऐरणीवरील ज्वलंत प्रश्न बनला आहे. सत्ताधारी राजकिय पक्षांसाठी ही एक डोकेदुखी बनली आहे. तर विरोधी पक्षाना तो राजकिय सत्तेपर्यत नेणारा आंदोलनासाठीचा एक ज्वलंत विषय बनला आहे.या राजकारण्यांच्या धोरणतून शेतकऱ्यांच्या तोंडाला केवळ पानेच पुसली जात आहेत, मलमपट्टी केली जात आहे.केवळ या मलमपट्टीने या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबणार नाहीत हे उघड आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे १४ डिसेंबर २००५ रोजी वर्धा जिल्हातील 'डोरली' या २६६ लोकवस्तीच्या खेंडयात 'गावातील शेतीसह हे गाव विकणे आहे' असा फलक लावून गावकऱ्यांनी सरकारच्या धोरणावरील नाराजी व्यक्त केली होती.

दर एकरी असणारे आत्महत्येचे प्रमाण –

v-Ø-	,djkp iek.k	vkRegR;k dj.kkU;k 'krdU;kph l[;k	'k-iek.k
1	0 r 1 ,dj	23	3%
2	1 r 2 ,dj	86	11%
3	3 r 3-75 ,dj	213	28%
4	3-75 r 6-25 ,dj	218	28%
5	6-25 r 12-5 ,dj	148	19%
6	12-5 i{kk tkLr	83	11%
	,d.k	771	100%

प्रति एकरी आत्महत्या करणाऱ्यांचा विचार करता असे निदर्शनास येते कि, ३ ते ६.२५ एकर क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्या करणारांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. तर जे शेतकरी अल्पभूधारक आहेत (० ते ३ एकर) अशांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. याची कारणे म्हणजे अल्पभूधारक शेतकरी शेतीत सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करीत नाही, तसेच आपली आर्थिक परिस्थती सुधारण्यासाठीही प्रयत्नशील नसतो, परिणामी यांचे आत्महत्येचे प्रमाण कमी असते. तर जेमतेम जमिन असणारा वर्ग अनावश्यक कारणांसाठी समाजात आपली प्रतिष्ठा राखण्यासाठी विवाह विषयक कर्ज घेण्याचे प्रमाण जास्त असते. शेवटी याचे पर्यावसान कर्जबाजारीपणात होऊन आत्महत्येचे प्रमाण ज्यास्त दिसते.

शेतकऱ्यांचे जातीनिहायक असणारे आत्महत्येचे प्रमाण –

v-Ø-	Tkkr	vkRegR;k dj.kkU;k 'krdU;kph l[;k	'k-iek.k
1	S.C.	177	15-43%
2	S.T.	126	10-98%
3	VJNT	210	17-43%
4	OBC	529	46-12%
5	OPEN	115	10-02%
	,d.k	1157	100%

जातीनिहायक विचार करता हे स्पष्ट होते कि, व्हब्रवर्गातील आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे तर खुला प्रवर्गातील आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्याचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. या तफावती मागील कारणे शोधने गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील ३५ जिल्हयापैकी ६ जिल्हयांत आत्महत्या करणाऱ्यांचे प्रमाण ७६:होते. ते सहा जिल्हे व त्यामधील आत्महत्या करणारांचे प्रमाण पुढील प्रमाणे सांगता येते.

v-Ø-	ftYgk	vkRegR;p iek.k
1	;orekG	28%
2	vejkorh	16%
3	Cky<k.kk	10%
4	vdksyk	08%
5	Okkf le	07%
6	o/kk	07%
	,d.k	76%

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या एकूण होणाऱ्या आत्महत्यांचा विचार केला तर असे दिसून येते की, ६१–६४ टक्के आत्महत्या करणारे शेतकरी हे 'कुटुंब प्रमुख' आहेत. यातील ६१–६७ टक्के 'पुरूष शेतकरी' असल्याचे दिसते. तर ८४–८६ टक्के आत्महत्याग्रस्त शेतकरी हे 'विवाहीत' आहेत. याचा अर्थ असा की कुटुंबप्रमुकाची जबाबदारी पार पाडत असताना त्यांना ही जबाबदारी योग्य पध्दतीने पार पाडता न आल्याने त्यांच्यात आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे.

याचाच अर्थ आज सर्व जगाचा पोशींदा असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या समस्यांची जाण कोणालाच राहिलेली नाही खरच या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या समस्येची कारणे आहेत. हेही जाणून घेणे तितकेच महत्त्वाचे आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे :

१) कर्जबाजारीपणा
२) जलसिंचनाच्या अपूऱ्या सुविधा
३) सावकारी कर्ज व महागडा कर्ज पुरवटा
४) नैसर्गिक आपत्ती
५) वाढता उत्पादन खर्च
६) शेतमालाच्या किंमतीत अस्थैर्य
७) शेती मालाव्यतिरिक्त इतर कामांसाठी कृषी कर्जाचा वापर
८) पीकविमा योजनेचे अपयश
९) राजकीय पक्षांकडन मिळणारी आश्वासने
१०) जागतिकीकरण
११) वाढते भारनियमन
१२) पुरक व्यवसायांचा अभाव
१३) पंचवार्षिक योजनेतील कृषीक्षेत्रावर होणाऱ्या खर्चात घट

उपाययोजना :

शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या रोखण्यासाठी केवळ तात्पुरते उपाय न योजता कायमस्वरूपी रूजणारे व दीर्घकाळ टिकणारे शाश्वत उपाय गरजेचे आहे. केवळ कर्जमाफी, व्याजमाफी, पुरेसे कर्जवाटप इ. उपायांनी हा गंभीर प्रश्न सुटणार नाही म्हणून पुढिल काही उपाय योजता येवू शकतात

1) सहकारी कृषी पतपुरवठा संस्थेचे सक्षमीकरण करणे –

पंजाब, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश, केरळ आणि उत्तरांचल वगळता बहुतांश राज्यात सहकारी पतयंत्रणा दुर्बल आहे. त्यामुळे सहकारी संस्था शेतकऱ्यांना पुरेसा कर्जपुरवठा करू शकत नाहीत. यावर उपाय म्हणून सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे.

2) स्वस्त कर्ज पुरवठा (पुरेसा) –

कृषी अदानाच्या वाढत्या किंमती, नफ्याचे घटते प्रमाण आणि शेंतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा या कारणांमुळे शेती क्षेत्राला ११ ते १६% दराने होणारा कर्ज पुरवठा बंद करून ६% दराने पुरेसा कर्जपुवरठा होणे आवश्यक आहे.

3) कृषी कर्जफेड निधी –

केंद्र सरकार, राज्य सरकार व बॅंका यांनी संयुंक्तपणे कृषी कर्जफेड निधी स्थापन करावा. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात या निधीचा वापर शेतकऱ्यांसाठी केला जावा.

4) पाणी व्यवस्थापन–

आत्महत्या करणाऱ्यांमध्ये जिरायती शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. केवळ कर्जपुरवठयात वाढ करून आत्महत्या थांबणार नाहीत. त्यासाठी पावसाच्या पाण्याचा योग्य वापर, जमिनीतील पाण्याचे पुर्नभरण सक्तीचे करणे, विहीरी व तळयाचे पुनरूज्जीवन करणे आणि तुषार व ठिबक सिंचनाच्या सुविधा करणे हे उपाय योजने गरजेचे आहे.

5) पीक नियोजन–

राज्य, जिल्हा, तालुका व गावपातळीवर पीक नियोजन करणे गरजेचे आहे.पिक नियोजनाच्या अभावामुळे शेतमालाच्या पुरवठयात चढ उतार होऊन किंमतीत अस्थैर्य निर्माण होते. सिंचन सुविधा, जमिनीची प्रत, हवामान, बाजारपेठ व किंमती यांचा विचार करून पिक नियोजन करणे गरजेचे आहे.

6) पिक विमा योजनेच्या व्याप्तीत वाढ–

पीक विमा योजना फारच थोडया पिकांसाठी लागू आहे. आत्महत्या रोखण्याचे उपाय करताना जास्तीत जास्त पिके योजनेच्या कक्षेत आणून विमा हप्त्याची रक्कम वाढविली पाहीजे.

7) किमान आधारभूत किंमत धोरण ठरविणे –

सध्या आधारभूत किंमत धोरणात फक्त २७ पिकांचा समावेश आहे. यातील पिकांच्या संख्येत वाढ करून आधारभूत किंमत ठरविताना उत्पादन खर्च, धोका, आवश्यक नफा यांचा विचार करावा.

8) सर्वकष राष्ट्रीय धोरणांचा स्विकार –

कृषी क्षेत्राची पुर्नरचना करून सर्वकष राष्ट्रीय कृषी धोरणांचा स्विकार करणे गरजेचे आहे. वातानुकूलीत कक्षात बसून आणि परदेश दौरे करून शेतकऱ्यांच्या समस्या सुटणार नाहीत. त्यासाठी पिक पध्दतीत बदल, मार्गदर्शन, कृषी कर्जात वाढ तसेच यांत्रीकीकरणाच्या सोयी पुरविणे महत्त्वाचे ठरणार आहे.

9) शेतीपुरक व्यवसायांना प्रोत्साहन –

भारतात कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अधिक असल्याने बारा महिने शेतीत रोजगार उपलब्ध होत नाही. अशा वेळी शेतकऱ्यांकडे जोड व्यवसाय असणे आवश्यक ठरते. उदाः कुकुटपालन, मेंढपालन, वनसंगोपन, दुग्ध व्यवसाय इ.

10) उत्पादनाचे विविधीकरण –

जगाच्या तुलनेत आपल्या देशात भरपूर चांगली जमिन, मुबलक पाणी, भरपूर सुर्यप्रकाश व योग्य हवामान लाभलेले आहे. या सर्व परिस्थितीचा सुयोग्य वापर करून सर्वविध प्रकारचे उत्पादन घेतले जाणे गरजेचे आहे. आधुनिक शेती पध्दतीचा वापर वाढला पाहिजे. उदाः हरितगृह शेती इ.

11) आधुनिक तंत्राचा वापर –

शेती क्षेत्रात आधुनिक तंत्राचा वापर करणे ही काळाची गरज बनली आहे. त्यासाठी संशोधन, शिक्षण, व विस्तार सेवा अधिक सक्षम करणे आवश्यक आहे. कृषी विद्यापिठे आणि प्रयोगशाळांमधील तंत्रज्ञान हे शेतकऱ्यांच्या बांधापर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे.

12) कृषी कर्जासोबत उपभोग्य कर्जाची उपलब्धता –

विविध व अभ्यास गटांच्या पाहणी अहवालानुसार असे दिसून येते की, बहुतांशी शेतकरी हे कृषी कर्जाचा वापर बिगर शेती कारणांसाठीच खर्च करतात. त्यातून ते कर्जाच्या ओझ्याखाली दबून जातात. यावर उपाय म्हणून कृषी कर्जासोबतच उपभोग्य कर्जही उपलब्ध करून दिले पाहिजे.

संदर्भ–

१.डॉ. नरेंद्र जाधव समिती अहवाल
२.YASHDA अहवाल.
३. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या दिवाकर बोकरे डायमंड पब्लीकेशन २००८
४. भारतीय अर्थव्यवस्था आर. क्यू आघाव, आर. जी. जाधवर, अथर्व प्रकाशन २००६ डी. जी. गीते, एच. व्ही. लाटे

संतोष गुलाबराव यादव
शिव छत्रपती कला वाणिज्य महाविद्यालय, वडगाव बु.पुणे.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- Directory Of Research Journal Indexing
- International Scientific Journal Consortium Scientific
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.ror.isrj.org